

جغرافیا و روابط انسانی، زمستان ۱۴۰۴، دوره ۸، شماره ۴، صص ۸۷۶-۸۶۶

واکاوی و بازشناسایی شاخص های باغسازی دوره صفوی

سما ساجدی*

دانشجوی کارشناسی تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵

چکیده

باغ های ایرانی از ارکان مهم تاریخ شهرسازی به ویژه منظر شهری می باشند، بر همین اساس توجه و بررسی ابعاد مختلف باغ های ایرانی در جهت به کارگیری در طراحی های جدید و یا مرمت باغ های مذکور لازم و ضروری است. لذا در همین راستا هدف از پژوهش حاضر واکاوی و بازشناسایی شاخص های باغسازی دوره صفوی انجام می باشد. در راستای دستیابی به هدف تحقیق از منابع کتابخانه ای و مصاحبه از متخصصین امر بهره گرفته شد که جامعه آماری از ۱۴ متخصص تشکیل گردید. داده های به دست آمده در نرم افزار مکتور وارد گردیده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج نشان داد شاخص های احداث یک ساختمان در مرکز یا بلندترین قسمت، استفاده از یک جوی دائم اصلی، جاری سازی آب در باغ به جهت ایجاد صدا، استفاده از سنگ های تراش دار در کف جوی، ایجاد رابطه نزدیک با طبیعت، وجود حوض یا استخر، بهره گیری از درختان زیاد و سایه دار، کاشت درختان میوه، کاشت گیاهان زینتی و دارویی، استفاده وسیع از کوشک یا ساختار هشت ضلعی، رواج باغ ها با کارکرد عمومی، رواج استفاده از فواره در باغ ها، رواج دیوار مشبک در اطراف باغ ها و ارتباط فضای داخل با خارج در باغسازی با اهمیت ترین و همگرا ترین و شاخص های بهره گیری از خطوط راست و مستقیم، ایجاد معبرهای باریک و کاشت بیشتر گل سرخ نسبت به سایر گل ها کم اهمیت ترین و غیرهمگرا ترین شاخص ها می باشند. به طور کلی می توان بیان نمود که شاخص های به دست آمده در تحقیق باید در دستور کار متخصصین و مسئولین مربوطه قرار گیرند تا در کنار بازسازی و مرمت باغ های تاریخی کشور، از این شاخص ها در طراحی های جدید به ویژه پارک های شهری مورد استفاده قرار دهند تا این اماکن شهری متناسب با ویژگی های آب و هوایی کشور، فرهنگ کشور و نیازهای شهروندان ساخته شوند.

کلیدواژه: طراحی، دوره های تاریخی، باغ های ایرانی، منظر شهری

مقدمه

باغ ایرانی یک پدیده‌ی چندلایه است که مطالعه بر روی هریک لایه می‌تواند به شناخت بهتر ما از انواع باغ ایرانی منجر شود. متخصصان وجود باغ ایرانی را دلایل اقلیمی در سرزمین گرم و خشک ایران میدانند (رضازاده و همکاران، ۱۴۰۰). رابطه‌ی روشن طبیعت بکر _ به مثابه صورت جهان _ و باغ‌های سلطنتی _ به مثابه این جهان در باغ‌های صفوی به گونه‌های مختلفی دیده می‌شود. چهار باغ همانند جنگلی پراز میوه و محصور شده با دیوارها حوض‌هایی پر از آب و باغ تخت که به لحاظ قرارگیری بر روی کوهپایه چشم انداز گسترده به طبیعت دارد. همگی مظاهری از مفهوم باغ است که شاه همانند سلطان جهان هستی در صدد خلق دوباره زمین ایجاد کرده است (عالمی، ۱۳۹۰). یکی از دوره‌های مهم در تاریخ ایران، زمان صفویه است. در دوران صفویه که حکومتی مرکزی و قدرتمند شکل گرفت شاهد تغییراتی مهم در ابعاد جمعی انسانی، اجتماعی هستیم و در جلوه‌های گوناگون باغ ایرانی با ظاهری آکنده از سادگی و طراوت بر پایه اصولی مشخص و بنیادین، نمایش نمادینی از بهشت موعود است که در دوران صفویه این جلوه بیش از پیش خودنمایی می‌کند (نوبخت و ستاری، ۱۳۹۵). باغ ایرانی در معماری سنتی و فرهنگ ایران دارای جایگاه والایی است. باغ ایرانی تنها یک پدیده هنری در حوزه معماری نیست بلکه یک پدیده فرهنگی و چند بعدی است که متعلق به جامعه و فرهنگ ایرانی است. باغ ایرانی و عناصر تشکیل دهنده آن بخش مهمی از ساختار فضایی و معماری سنتی رادر خود جای داده است و به گونه‌ای حکیمانه با عناصر طبیعی همچون آب و گیاهان درهم آمیخته است که در نهایت می‌توان باغ ایرانی را به عنوان رابطه انسان با طبیعت دانست (علائی، ۱۳۹۵).

بطور کلی ایرانیان با تصویری که به واسطه دیدگاه‌های دینی شان از بهشت داشتند به خلق بهشت زمینی در مناطق مختلف مبادرت نمودند که یکی از مصادیق، بهشهر در ایالت تبرستان است. موقعیت جغرافیایی و آب و هوای معتدل مرطوب خزری بهشهر موجب توجه شاهان صفوی به باغ سازی در آن شده. یافته‌های علمی نشان می‌دهد عوامل اثرگذاری چون جریان رودخانه‌ها و جوی‌ها سطح شهر، خاک حاصلخیز، دمای مناسب و نیز موقعیت راهبردی و دفاعی محدوده مورد نظر موجب شد تا مهم‌ترین باغ‌های شش گانه بهشهر که عبارت بودند از: باغ‌های چهلستون، چشمه عمارت، خلوت، شمال، صاحب الزمان و تپه در عصر صفویه و با دستور شاه عباس (۱۰۲۱ ه.ق) و جانشینانش احداث شوند. مجموعه باغ‌های مذکور با دیواره‌های بلندی از یکدیگر جدا می‌شوند و هریک برای ورود دارای دروازه‌های مجزا بودند که امروزه اثری از آنها باقی نیست (فروزش و عبادی جامخانه، ۱۳۹۷). توماس هربرت که

در دوران صفوی به دربار راه می یابد، توصیفات دقیقی از باغ های ایرانی ارائه می کند، در هنگام وداع با شیراز شعری دارد که نشان از تاثیر شدید مناظر خیره کننده این شعر و "تمثیل آن به بهشت" دارد: (چرا باید برسر آنکه بهشت در کجا قرار داشت به کشاکش برخیزیم؟... چشم انداز بی همتای تو،... بیننده را به این گمان می اندازد که گویا، بهشت از میان نرفت.... بدرود ای یار دل انگیز! چون آنگاه که روی از تو می گردانیم، یاد راندن "آرام از بهشت" دردم گذشت. و نیز در توصیف دورنمایی اصفهانی آورده است: "اندک مسافتی به شهر اصفهان مانده، این باغ ها در نظر مسافر بیشه عظیمی جلوه می کند، چندان بزرگ، خوشبو و سبز که گویی این ها را "بهشت ثانی" خواندن اغراق نیست. بایستی به این نکته اشاره کرد که (بهشت ثانی) همان کلمه ترکیبی (ثانی خلد) است که در شعر "کمال الدین اسماعیل" در همان دوران آمده است و این نمایانگر آن است که هربرت نیز ایده طراحی رایج آن دوران را "چهارباغ" می داند (انصاری و محمودی نژاد، ۱۳۸۶).

باغ بیرم آباد از جمله باغ هایی با ویژگی های متفاوت از دیگر باغ های تاریخی است که جای مطالعه بسیاری دارد. در این مجال، با بررسی شکل باغ و عناصر اصلی آن از زمان ایجاد تا سامان دهی و توسعه آن در دوران گنجعلی خان، با در نظر گرفتن عوامل تاثیرگذاری اجتماعی و سیاسی آن دوران این مکان در منطقه و موقعیتی استقرار یافته که علاوه بر منظره زیبای طبیعی، سابقه تاریخی نیز دارد زیرا این باغ در اوایل دوران صفوی در زمان شاه اسماعیل، توسط نایب حاکم کرمان به عنوان مقر حکومتی و باغ تفریحی ساخته شد. پس از آن در دوره شاه اسماعیل به دستور حاکم وقت برای پذیرایی از مهمانان داخلی و خارجی و رسیدگی به امور مربوط توسعه یافت _ دلیل ایجاد و توسعه این باغ سیاسی _ حکومتی تشریفاتی بوده است (کرمانی، ۱۴۰۰).

با توجه به مطالب بیان شده می توان گفت باغ های ایرانی می توانند نقش مهمی در منظر شهری داشته باشند. لذا باید مورد توجه متخصصین مربوطه و مسئولین مربوطه قرار گیرند. در همین راستا هدف از تحقیق حاضر واکاوی و بازشناسایی شاخص های باغسازی دوره صفوی می باشد و سوالات پژوهش نیز به اینصورت است که شاخص های باغسازی دوره صفوی چه می باشند؟ و اهمیت شاخص های به دست آمده به چه صورت می باشد؟ همچنین در ارتباط با نوآوری تحقیق حاضر می توان بیان نمود بازشناسایی و اولویت بندی شاخص های باغسازی دوره صفوی به طور مستقل و خاص در قالب یک مقاله در سایر تحقیقات مشابه دیده نشده است و این بازشناسایی و اولویت بندی شاخص ها می تواند در تحقیقات و امور اجرایی متخصصین مربوطه مورد استفاده قرار گیرد.

مواد و روش تحقیق

روش تحقیق

این پژوهش با توجه به روش جمع آوری اطلاعات و مواد و روش ها از منظر غایت و هدف از نوع تحقیق کاربردی و از منظر ماهیت و روش از نوع تحقیق توصیفی می باشد.

جامعه آماری

جامعه آماری پژوهش حاضر شامل متخصصین امر در رشته های مرتبط با موضوع و هدف تحقیق می باشند.

نمونه و روش نمونه گیری

در این پژوهش از روش نمونه گیری گلوله برفی بهره گرفته شده است و در حین مصاحبه از متخصصین، درخواست معرفی نفر بعدی در همان تخصص مصاحبه شونده ارائه گردیده شد که در نهایت از ۱۴ نفر در چهار شاخه یا تخصص مرتبط با موضوع و هدف تحقیق مصاحبه نیمه ساختاریافته به عمل آمد و به دلیل دستیابی به پاسخ های تکراری متعدد و رسیدن به اشباع نظری مصاحبه با این تعداد متخصص متوقف گردید.

ابزارهای جمع آوری داده ها

در پژوهش حاضر از منابع کتابخانه ای همچون مقالات و کتب مرتبط به جهت نگارش مقدمه و دستیابی به شاخص ها و مصاحبه نیمه ساختاریافته برای مشخص نمودن اهمیت شاخص های شناسایی شده استفاده شد و با استفاده از نرم افزار مکتور تحلیل صورت گرفت.

روش تجزیه و تحلیل داده ها

در ابتدا برای دستیابی به شاخص های باغسازی دوره صفوی منابع کتابخانه ای همچون مقالات و کتب مرتبط مورد بررسی قرار گرفتند و در نهایت شاخص های مورد نظر استخراج شدند. سپس در مصاحبه نیمه ساختاریافته با تشکیل ماتریس بازیگر-هدف از متخصصان درخواست گردید به هر کدام از شاخص ها از ۴- تا ۴ امتیاز دهند که در آن عدد ۰ بدون نظر، عدد ۴ بیشترین امتیاز و عدد ۴- کمترین امتیاز را نشان می دهد. پس از جمع آوری پاسخ های داده شده، امتیازات اختصاص یافته به هر کدام از شاخص ها از طرف متخصصان دارای یک زمینه تخصصی میانگین گیری شده و در ماتریس بازیگر-هدف نرم افزار مکتور وارد گردید. این فرآیند برای هر چهار تخصص شرکت کننده (مهندسان فضای سبز، معماران منظر، کارشناسان تاریخ و باستان شناسان) در تحقیق انجام گرفت تا

ماتریس بازیگر-هدف نهایی به طور کامل تکمیل گردید. در ادامه تحلیل های لازم بر روی ماتریس به دست آمده در نرم افزار مکتور انجام گرفت و نتایج نهایی حاصل شد (وفاداری کمارعلیا و همکاران، ۱۴۰۳).

نتایج

شاخص های باغسازی دوره صفوی

در بررسی به جهت بازشناسایی شاخص های باغسازی دوره صفوی از طریق منابع کتابخانه ای همچون مقالات و کتب مرتبط ۲۰ شاخص به دست آمد که به شرح زیر می باشد:

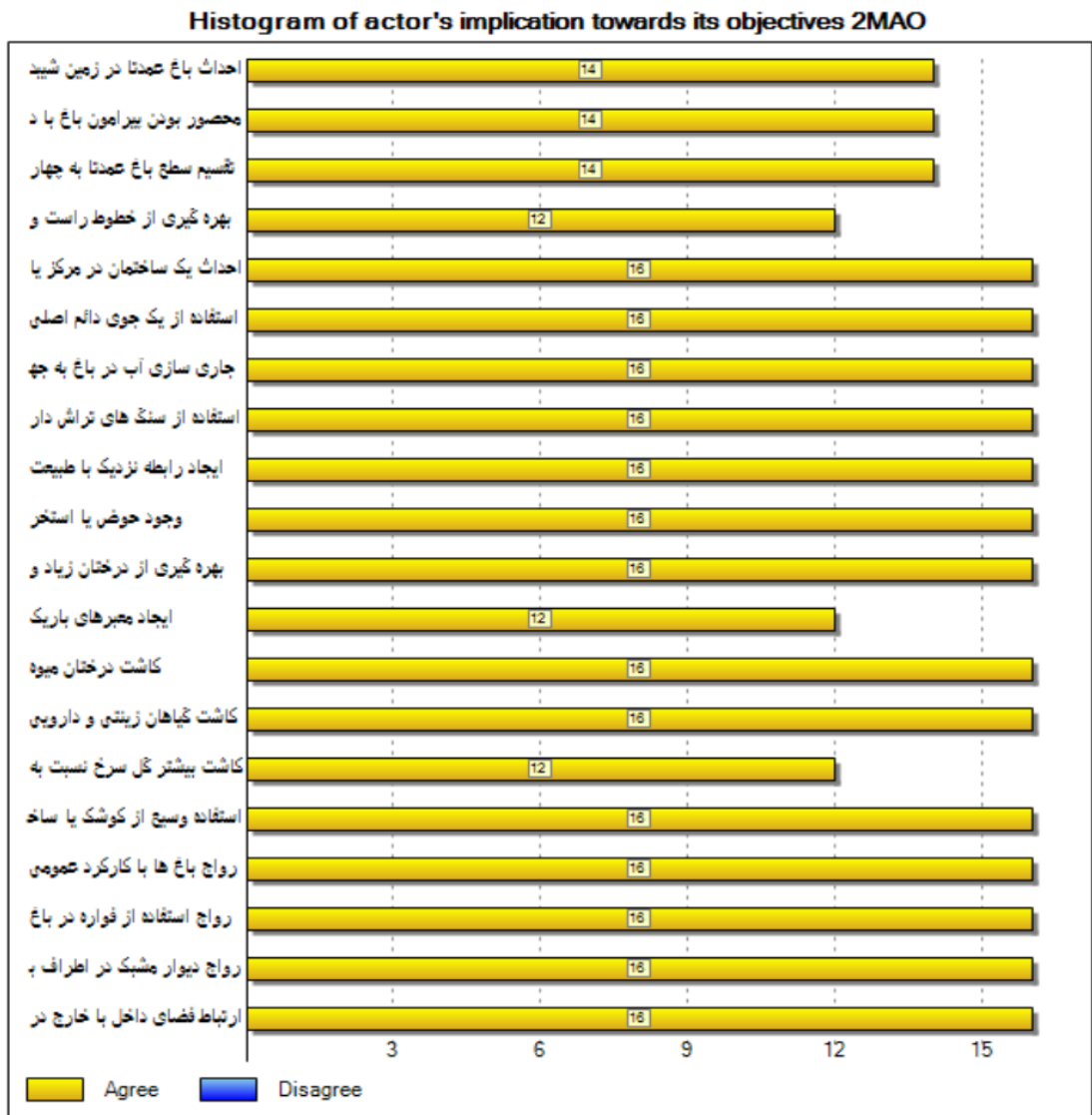
جدول ۱. شاخص های باغسازی دوره صفوی

منبع	شاخص	ردیف
نعیما، ۱۳۸۵	احداث باغ عمدتا در زمین شیبدار	۱
	محصور بودن پیرامون باغ با دیوار	۲
	تقسیم سطح باغ عمدتا به چهار قسمت	۳
	بهره گیری از خطوط راست و مستقیم	۴
	احداث یک ساختمان در مرکز یا بلندترین قسمت	۵
	استفاده از یک جوی دائم اصلی	۶
	جاری سازی آب در باغ به جهت ایجاد صدا	۷
	استفاده از سنگ های تراش دار در کف جوی	۸
	ایجاد رابطه نزدیک با طبیعت	۹
	وجود حوض یا استخر	۱۰
	بهره گیری از درختان زیاد و سایه دار	۱۱
	ایجاد معبرهای باریک	۱۲
	کاشت درختان میوه	۱۳
	کاشت گیاهان زینتی و دارویی	۱۴
	کاشت بیشتر گل سرخ نسبت به سایر گل ها	۱۵
وفاداری کمارعلیا و پوربیرامی هیر، ۱۴۰۰	استفاده وسیع از کوشک یا ساختار هشت ضلعی	۱۶
	رواج باغ ها با کارکرد عمومی	۱۷
	رواج استفاده از فواره در باغ ها	۱۸
	رواج دیوار مشبک در اطراف باغ ها	۱۹
	ارتباط فضای داخل با خارج در باغسازی	۲۰

اهمیت شاخص های باغسازی دوره صفوی

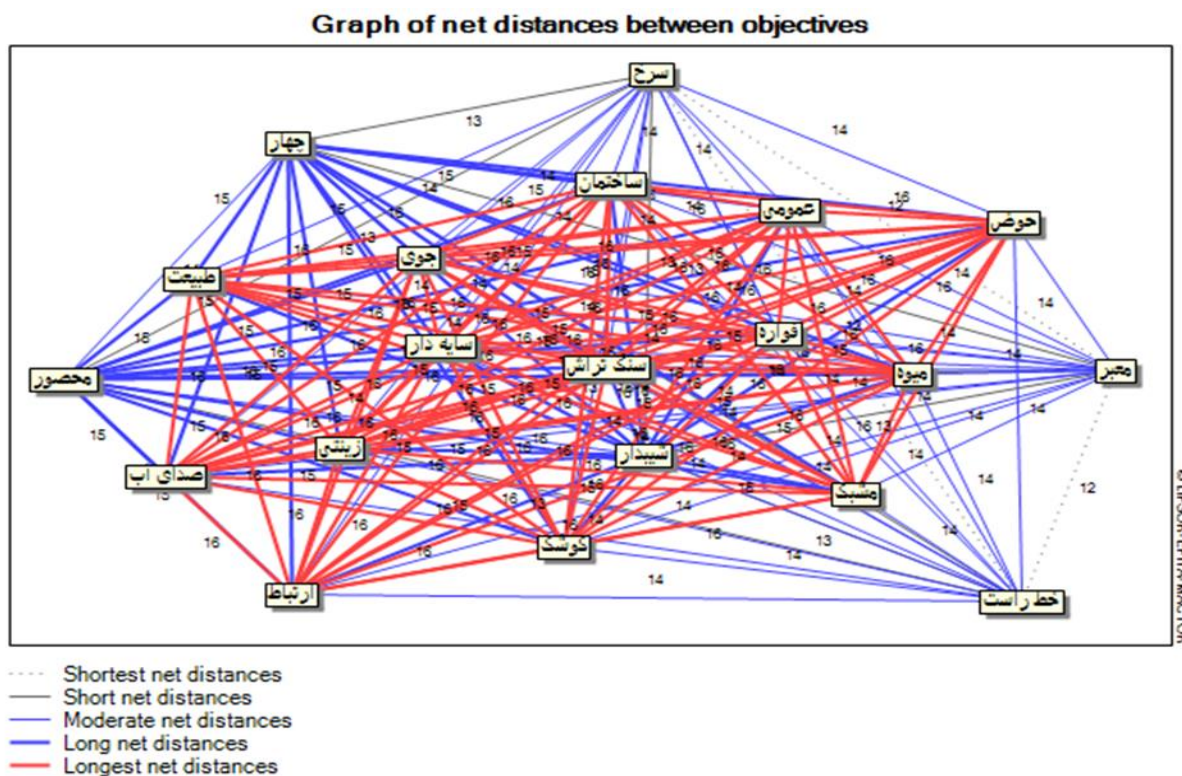
بررسی میزان اهمیت شاخص های باغسازی دوره صفوی بر اساس ماتریس بازیگر-هدف و تحلیل نرم افزار مکتور نشان داد که شاخص های احداث یک ساختمان در مرکز یا بلندترین قسمت، استفاده از یک جوی دائم اصلی، جاری سازی آب در باغ به جهت ایجاد صدا، استفاده از سنگ های تراش دار در کف جوی، ایجاد رابطه نزدیک با طبیعت، وجود حوض یا استخر، بهره گیری از درختان زیاد و سایه دار، کاشت درختان میوه، کاشت گیاهان زینتی و دارویی، استفاده وسیع از کوشک یا ساختار هشت ضلعی، رواج باغ ها با کارکرد عمومی، رواج استفاده از فواره در باغ ها، رواج دیوار مشبک در اطراف باغ ها و ارتباط فضای داخل با خارج در باغسازی با امتیاز ۱۶ در بالاترین مرتبه اهمیت قرار گرفتند. همچنین شاخص های احداث باغ عمدتاً در زمین شیبدار، محصور بودن پیرامون باغ با دیوار و تقسیم سطح باغ عمدتاً به چهار قسمت با امتیاز ۱۴ در رتبه دوم و بهره گیری از خطوط راست و مستقیم، ایجاد معبرهای باریک و کاشت بیشتر گل سرخ نسبت به سایر گل ها با امتیاز ۱۲ در رتبه سوم قرار گرفتند (مطابق شکل ۱).

شکل ۱. میزان اهمیت شاخص های باغسازی دوره صفوی

فاصله خالص بین شاخص های باغسازی دوره صفوی

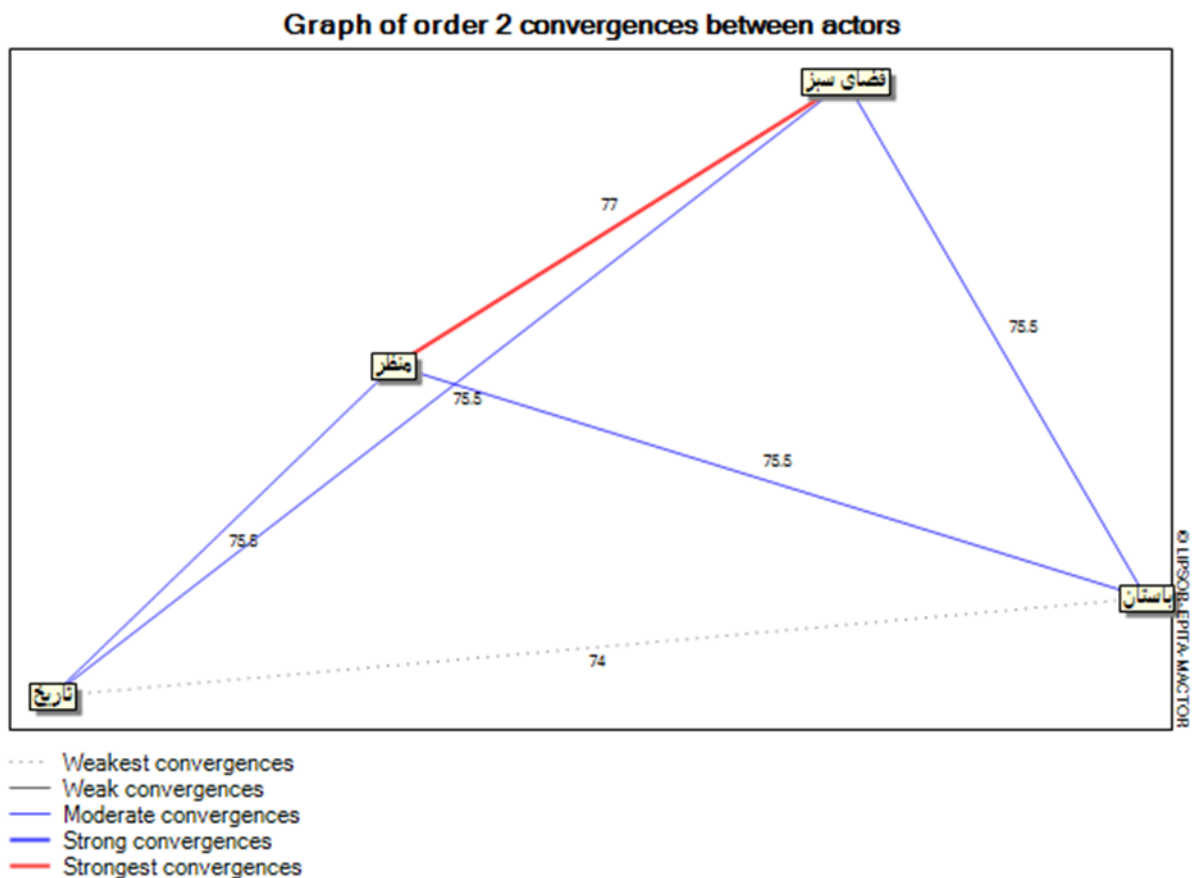
فاصله خالص بین شاخص ها نشان می دهد که شاخص های احداث یک ساختمان در مرکز یا بلندترین قسمت، استفاده از یک جوی دائم اصلی، جاری سازی آب در باغ به جهت ایجاد صدا، استفاده از سنگ های تراش دار در کف جوی، ایجاد رابطه نزدیک با طبیعت، وجود حوض یا استخر، بهره گیری از درختان زیاد و سایه دار، کاشت درختان میوه، کاشت گیاهان زینتی و دارویی، استفاده وسیع از کوشک یا ساختار هشت ضلعی، رواج باغ ها با کارکرد عمومی، رواج استفاده از فواره در باغ ها، رواج دیوار مشبک در اطراف باغ ها و ارتباط فضای داخل با خارج در باغسازی دارای بیشترین همگرایی با یکدیگر می باشند. همچنین از همگرایی های قوی می توان به همگرایی بین شاخص های احداث باغ عمدتا در زمین شیبدار، محصور بودن پیرامون باغ با دیوار و تقسیم سطح باغ عمدتا به چهار قسمت اشاره نمود که در تحلیل ها آشکار گردیده است. در مقابل ضعیف ترین همگرایی را شاخص های بهره گیری از خطوط راست و مستقیم، ایجاد معبرهای باریک و کاشت بیشتر گل سرخ نسبت به سایر گل ها نشان می دهد (مطابق شکل ۲).

شکل ۲. فاصله خالص بین شاخص های باغسازی دوره صفوی

همگرایی بین بازیگران (متخصصین)

همگرایی بین بازیگران یا همان متخصصین حاضر در تحقیق نشان می‌دهد که مهندسان فضای سبز و معماران منظر با امتیاز ۷۷ دارای قوی‌ترین همگرایی یا به عبارت دیگر دارای بیشترین توافق در ارتباط با میزان اهمیت شاخص‌های باغسازی دوره صفوی می‌باشند در مقابل باستان‌شناسان و کارشناسان تاریخ با امتیاز ۷۴ دارای ضعیف‌ترین همگرایی یا به عبارت دیگر دارای کمترین توافق در ارتباط با میزان اهمیت شاخص‌های باغسازی دوره صفوی بوده است. از دیگر همگرایی‌ها بین متخصصین در ارتباط با میزان اهمیت شاخص‌های تحقیق می‌توان به همگرایی بین معماران منظر و کارشناسان تاریخ و معماران منظر و باستان‌شناسان با امتیاز ۷۵/۵، همگرایی بین مهندسان فضای سبز و کارشناسان تاریخ و مهندسان فضای سبز و باستان‌شناسان با امتیاز ۷۵/۵ اشاره نمود (مطابق شکل ۳).

شکل ۳. میزان همگرایی بین بازیگران (متخصصین)

نتیجه گیری

باغ های ایرانی از ارکان مهم تاریخ شهرسازی به ویژه منظر شهری می باشند، بر همین اساس توجه و بررسی ابعاد مختلف باغ های ایرانی در جهت به کارگیری در طراحی های جدید و یا مرمت باغ های مذکور لازم و ضروری است.. لذا در همین راستا پژوهش حاضر به جهت واکاوی و بازشناسایی شاخص های باغسازی دوره صفوی انجام گرفت و مشخص گردید که شاخص های احداث یک ساختمان در مرکز یا بلندترین قسمت، استفاده از یک جوی دائم اصلی، جاری سازی آب در باغ به جهت ایجاد صدا، استفاده از سنگ های تراش دار در کف جوی، ایجاد رابطه نزدیک با طبیعت، وجود حوض یا استخر، بهره گیری از درختان زیاد و سایه دار، کاشت درختان میوه، کاشت گیاهان زینتی و دارویی، استفاده وسیع از کوشک یا ساختار هشت ضلعی، رواج باغ ها با کارکرد عمومی، رواج استفاده از فواره در باغ ها، رواج دیوار مشبک در اطراف باغ ها و ارتباط فضای داخل با خارج در باغسازی با اهمیت ترین و همگراترین شاخص ها می باشند و به این معنی می باشد که شاخص های مذکور باید در اولویت بررسی توسط متخصصین قرار گیرد. به طور واضح می توان بیان نمود که متخصصین امر باید شاخص های به دست آمده را در بازسازی باغ های تاریخی و یا طراحی های جدید در دستور کار خود قرار دهند تا از بومی سازی طراحی ها حمایت نمایند. در مقابل شاخص های بهره گیری از خطوط راست و مستقیم، ایجاد معبرهای باریک و کاشت بیشتر گل سرخ نسبت به سایر گل ها کم تکرارترین، کم اهمیت ترین و کم همگراترین شاخص ها معرفی گردیدند و به این معنی می باشد که شاخص مذکور باید بعد از توجه و استفاده از شاخص های با اهمیت تر در برنامه ریزی متخصصین مربوطه قرار گیرد و به آن پرداخته شود. در ادامه می توان به شاخص های رتبه دوم اشاره نمود که شامل احداث باغ عمدتا در زمین شیبدار، محصور بودن پیرامون باغ با دیوار و تقسیم سطح باغ عمدتا به چهار قسمت می باشد لذا متخصصین باید با توجه به ویژگی های مرتبط با محیط و متناسب با نوع نیاز طراحی شاخص های خود را برگزینند.

به طور کلی می توان بیان نمود که شاخص های به دست آمده در تحقیق باید در دستور کار متخصصین و مسئولین مربوطه قرار گیرند تا در کنار بازسازی و مرمت باغ های تاریخی کشور، از این شاخص ها در طراحی های جدید به ویژه پارک های شهری مورد استفاده قرار دهند تا این اماکن شهری متناسب با ویژگی های آب و هوایی کشور، فرهنگ کشور و نیازهای شهروندان ساخته شوند.

منابع

- اعلائی، سینا. (۱۳۹۵). بررسی و تاثیر معماری و باغسازی دوره صفوی در باغسازی ائل گلی شهر تبریز، مطالعات هنر و معماری، ۲(۴،۵)، ۱۷۷-۱۸۷.
- انصاری، مجتبی. محمودی نژاد، هادی. (۱۳۸۶). باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تاکید بر ارزش های باغ ایرانی دوران صفوی، نشریه هنرهای زیبا، ۲۹، ۳۹-۴۸.
- رضازاده، اسحق. بهرامیان، آرمین. امین پور، احمد. حیدر نتاج، وحید. (۱۴۰۰). تحلیل نقش چشم انداز در موقعیت استقرار و ساختار فضایی عمارت اصلی در باغ ایرانی (مطالعه موردی: باغ های دوره صفوی در شمال ایران). منظر، ۱۳(۵۵)، ۶-۱۹.
- عالمی، مهوش. (۱۳۹۰). نمادپردازی در باغ ایرانی، حس طبیعت در باغ های سلطنتی صفوی. منظر، ۳(۱۷)، ۶-۱۳.
- فروزش، سینا. عبادی جامخانه، رضا. (۱۳۹۷). مؤلفه های امنیتی باغ های تاریخی اشرف (بهشهر) در عصر صفوی، مطالعات تاریخ انتظامی، ۵(۱۶)، ۲۰-۴۷.
- کرمانی، فریبا. (۱۴۰۰). بازبینی طرح باغ صفوی: باغ بیرم آباد کرمان، اثر، ۲(۲)، ۱۵۸-۱۷۰.
- نعیما، غلامرضا. (۱۳۸۵). باغ های ایران، انتشارات پیام، ۳۰۱ صفحه.
- نوبخت، المیرا. ستاری، رضا. (۱۳۹۵). بنیاد فرهنگی باغ ایرانی قبل و بعد از اسلام، مطالعات جغرافیا، عمران و مدیریت شهری، ۲(۱)، ۴۵-۵۱.
- وفاداری کمارعلیا، داود. پوربیرامی هیر، یونس. (۱۴۰۰). طراحی منظر، دانشیاران ایران.
- وفاداری کمارعلیا، داود. نظم فر، حسین. حامی، احمد. یزدانی، محمدحسن. (۱۴۰۳). واکاوی و بازشناسایی شاخص های برنامه ریزی و طراحی منظر شهری ۲۴ ساعته. جغرافیا و روابط انسانی، ()، -.